

Şor türklərinin dili və mədəni irsi

Elnarə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnarenadir7@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5779-8899>

Annotasiya. Azsaylı türk xalqlarının dilinin, ədəbiyyat və mədəniyyətinin öyrənilməsi bu gün türkologiyasının qarşısında duran aktual məsələlərdəndir. Dövrümüzdə şor dili YUNESKO-nun "yox olmaq təhlükəsi altında olan dillər" siyahısına daxil edilmişdir. Şor dilinin bu cür tənəzzülü dərin siyasi səbəblərə bağlıdır. Keşməkeşli həyat sürmüş şorlar XXI əsrdə öz dillərini, mədəni irslərini yaşatmağa çalışır, bunun üçün daha çox sosial şəbəkələr vasitəsilə bir-biri ilə bağlantı yaradır, öz ata-babalarından eşidib-xatırladıqlarını yaymağa, öz soy-köklərini araşdırmağa çalışırlar.

Bu məqalədə Cənub-Qərbi Sibirdə yaşayan, azsaylı türk xalqlarından sayılan şorların tarixi keçimşinə nəzər salınmış, onların etnokulturoloji və linqvistik xüsusiyyətləri, şorlarla bağlı aparılmış dil siyasəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: şor türkləri, ölməkdə olan dil, folklor, türkologiya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 22.10.2025; qəbul edilib – 14.11.2025

The Language and Cultural Heritage of the Shor Turks

Elnara Aliyeva

Abstract. The study of the language, literature, and culture of small Turkic peoples is among the pressing issues facing modern Turkology. Today, the Shor language has been included in UNESCO's list of "languages in danger of extinction." The decline of the Shor language is closely linked to deep political reasons. Having lived through a challenging history, the Shors in the 21st century are striving to preserve their language and cultural heritage. To achieve this, they mainly connect with each other through social networks, share what they have heard and remembered from their ancestors, and try to research their ethnic roots.

This article examines the historical background of the Shors — one of the small Turkic peoples living in Southwestern Siberia — and explores their ethnocultural and linguistic characteristics, as well as the language policies implemented in relation to the Shor people.

Keywords: Shor Turks, endangered language, folklore, Turkology

Article history: received – 22.10.2025; accepted – 14.11.2025

Giriş / Introduction

Şorlar qədim türk xalqlarından biri olub, türkün tarixi keçmişini bugünümüzədə yaşadırlar. Şor etnosu VI-IX əsrlərdə ketdilli və türkdilli tayfaların qarışığından formalaşmışdır. Şor sözünün etimologiyası ilə bağlı iki fikir mövcuddur. Birincilərin fikrincə, şor “kədən, qəm” anlamlı leksemlə, ikincilərin fikrincə, şor çay adı ilə bağlıdır.

“Şor” adı xalqa artıq 18-ci əsrdə verilmiş və xakaslar və altaylılardan gəlmişdir. 1926-cı ilə qədər şorlar Sibir və ya Kuznetsk tatarları adlanırdı. Yaşayış yerindən asılı olaraq şorlar

iki qrupa - cənub (dağ-tayqa) və şimal (meşə-çöl) qruplarına bölünürdülər.

Şorlar Kemerovo vilayətinin cənubunda, Tom çayı sahillərində, onun Mras-Su və Kondoma qolları boyunca, həmçinin Xakasiya Respublikasında və Altay diyarında məskunlaşmışlar.

1989-cu ilin siyahıya alınmasına görə, 15900 nəfər şor var, onlardan təxminən 10 faiz təmiz bu dildə danışır [18]. 2010-cu il siyahıya alınmasına əsasən, etnik qrupun ümumi sayı 12,888 nəfərdir. Şor dilində cəmi 2839 nəfər danışır, onlardan 2626 nəfəri etnik şorlardır.

Əsas mətn / Main Part

Şorlar özlərinə *tadar kiji* (hərfi mənada “tatar kişi”) və ya *şor kiji* “şor kişi” deyirlər. Dillərini adlandırmaq üçün *tadar til*, *şor til* terminləri işlədilir. Qədim türk dövründə İran, sonrakı mərhələdə monqol və Altay, xakas dilləri ilə əlaqədə olmuşlar. N.A.Baskakovun təsnifatına görə, şor dili uyğur-oğuz qrupunun xakas yarımqrupuna aiddir [9, s.329].

İ.Kazımov: “*Şor türklərinin tərkibinə kalarlar, bintlər, karqınlar, qara tatarlar, dəmirçi tatarları, konlom tatarları, madar adamları, abaları və b. daxil edilmişdilər. Onlar əsasən bir soydan ibarətdir*” [6, s.5], - *deyə* şorları ehtiva edən tayfaları sadalamışdır.

Bu haqda N.N.Kurpeşko daha dəqiq informasiya vermişdir: “*Folklordan kırıp aldibis, Şor kijiler on cetti söökterge pölingen polganar: Kara Şor, Sarı Şor, Ak Şor, Taeş, Keçin, Aba, Kızay, Kobıy, Kıy, Karga, Çeley, Çettiber, Kalar, Sebi, Tarikin, Keres, Çoral. lygi eski söökter Aba, Çettiber purungu pazılğan kattarda, nomnarda togajılçalar*” [13]. “*Folklor araşdırmalarından şorların on yeddi tayfaya bölündüyünü öyrənirik. Bu tayfalar bunlardır: Qara Şor, Sarı Şor, Ak Şor, Tayeş, Keçin, Aba, Kızay, Kobıy, Kıy, Karga, Çeley, Çettiber, Kalar, Sebi, Tarikin, Keres və Çoral. İki qədim tayfanın - Aba və Çettiberin mövcudluğu haqqında kitablardan və başqa mənbələrdən öyrənirik*”.

Müasir şor dili türk dillərinin müxtəlif qruplarına aid olan iki dialektlə təmsil olunur. Bu, xakas qrupuna aid olan və xakas dilinə yaxın

olan mrascki və ya z-ləhcəsi (*kozan 'dovşan', qazın 'qayın'*) və Dağlıq Altay qrupuna aid olan və Kumandin və Çelkan dilinə yaxın Kondom, yaxud y-dialektidir (*koyan 'dovşan', kayın 'qayın'*). XIX əsrin ortalarında şorların bir hissəsi Xakasiyaya köçürülmüşdür. Bunun nəticəsində xakasların təsiri ilə onların dili dəyişilmişdir. İndi o, xakas dilinin şor dialekti hesab edilir. Şorlar isə bunu qəbul etmir, öz dillərini dialekt deyil, müstəqil dil olduğunu iddia edirlər.

Hazırda şorların əsas hissəsi Kemerovo vilayətində (əsasən, Taştəqol, Novokuznetsk, Mejdureçenski, Osinnikovski rayonlarında və Mıskovski rayonunda) yaşayır. Xakasiyanın qonşu bölgələrində, eləcə də Altay Respublikasında, Krasnoyarsk və Altay ərazilərində ayrı-ayrı qruplar var.

Şor dili daşıyıcıları daha çox rus dillilərlə ünsiyyətdə olurlar. Bunun nəticəsində rus-şor bilinçvizi formalaşmışdı. 1989-cu il siyahıya alınmasına görə, onların təxminən 95 faizi ana dili səviyyəsində rus dilində danışır. 2010-cu il siyahıya alınmasına görə şorların 99,7 faizi rus dilində danışır [17].

Şor dili ailə daxilində də demək olar ki, ünsiyyətdən çıxmış, yalnız kompakt şəkildə müxtəlif qəsəbələrdə yaşayan yaşlı şorlar arasında işlədilir. Lakin təhsil dili kimi hələ də istifadə olunur. Məktəblərdə isə ünsiyyət dili kimi deyil, şor xalqının mədəniyyətinin bir hissəsi kimi öyrənilir.

Şor dilinin yazısı XX əsrin 80-ci illərindən başlamışdır. Müasir şor orfoqrafiyası E.F.Çispiyakov tərəfindən yaradılmışdır. Şor yazı dili öz mövcudluğu dövründə qrafik baxımdan bir neçə dəfə dəyişilmişdir. Müasir dövrdə kiril əlifbası ilə funksionallaşmışdır. 1938-ci ildə SSRİ-nin digər xalqları kimi, şorlar da kiril əlifbasına keçmişlər. Bu əlifbada rus dilinin bütün hərfləri ilə yanaşı (Ë ë-dan başqa), Ö ö, Ў ў u Hь hь işarələri də var idi. 1940-cı ildən şor dilinin rəsmi dili kimi istifadəsinə qadağa qoyulduqdan sonra, məktəblərdə şor dilinin tədrisi dayandırılmış bu əlifba isə istifadədən qalmışdı. Şor yazı dilinin intibahı 1988-ci ilə təsadüf edir. Bu tarixdən yeni şor kiril əlifbası istifadə olunmağa başlamışdı. E.F.Çispiyakovun müəllifi olduğu həmin əlifba ilə dərsliklər, kitablar yazıldı. F з, Ё ё, К к hərfləri əlifbaya daxil edildi, velyar n səsi H şəklində işarələndi [4].

1938-ci ildə Dağlıq Şor ərazisində şorlar köçürdüldükdən sonra onların mədəni-tarixi həyatlarında böyük dəyişiklik olmuşdur. Bu dəyişiklik şorların dilinə, ədəbiyyatından təsirsiz ötürməmişdir.

Hazırda Sibirdə yaşayan şorların sayı 16000 nəfərdir. Repressiya dövründə yerli əhəlinin əksəriyyəti məhv edilmiş, dərslikləri, yazılı əsərləri dağıdılmışdır. İlk olaraq müəllim yetişdirən pedaqoji texnikum, bunun ardınca məktəblər bağlanmışdı. İbtidai məktəbdə şor dilində dərslər 1943-cü ilə qədər davam etmiş, sonradan rus dili ilə əvəz edilmişdir. Bundan sonra şor dili yalnız şifahi şəkildə yaşamış, insanlar arasında fərdi ünsiyyətdə istifadə olunmuşdur. 1950-ci ildə şorlar bilinçivist elan olunmuşlar. Şor dilindən isə yalnız məişətdə istifadə edilirdi [12]. 1960-cı ildə məktəblər bağlanmış, yalnız 5 internat fəaliyyətini saxlamışdır. 1970-ci illərdə isə vəziyyət o həddə çatmışdır ki, özünü şor adlandırmaq alçaldıcı hal sayılırdı. 1990-cı ildə artıq 1 internat qalmışdı. 90-cı illərdə belə şor sözü neqativ təsir bağışlayırdı. Ona görə çox vaxt qarışıq ailədə doğulanlar öz milli kimliklərini rus, ukrain və s. yazdırırdı.

Hazırda bütün şorlar istənilən şəraitdə özlərini “şor” kimi identifikasiya edirlər. Etnonimin möhkəmlənməsində pasport sistemi, təhsil sistemi və kütləvi informasiya vasitələri böyük rol oynamışdır. Özünü “şor” kimi identifikasiya etmək çox zaman situativ xarakter daşıyır. “Şor”

etnoniminə münasibət əsasən mənfidir, bu, xüsusilə gənc qadınlarda özünü göstərir – onlar bu etnonimdən törəmə sözlərdə (“şoroçka”, “şor-yanka”) istifadə edirlər [10].

Ənənəvi şor adları uşağın doğulmasından yeddi yaşına qədər olan müddətdə verilirdi. “Dirse xan oğlu Buğacın boyu”nda görürük ki, Bayındır xanın oğlu on beş yaşına çatmışdır, lakin hələ ona ad qoyulmamışdır. Oğlan buğanı məğlub etdikdən sonra Dədə Qorqud çağırılır: “Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun”, beləcə buğanı məğlub etdiyi üçün ona Buğac adı qoyulur [7, s.36].

Bütün şor ənənəvi adları da təsadüfdən verilmir, müəyyən bir məzmun əhatə edir. Ümumilikdə bu adlar alimlər tərəfindən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1. arzular və xoş niyyət ifadə edən adlar;
2. xarakteri və xüsusiyyətləri ifadə edən adlar;
3. hadisələri və şəraitləri əks etdirən adlar (yəni “qeyd edən adlar”);
4. təsviri adlar (yəni bir insanı və ya vəziyyəti təsvir edən adlar);
5. qoruyucu adlar (uşağı pis ruhlardan və ya bədbəxtlikdən qorumaq üçün verilən adlar) [19, s.25-26].

Şorların antroponimik sistemi üç hissədən ibarətdir. Ad, ata adı və soyad. Bu isə rus dili və mədəniyyətinin təsiri kimi izah oluna bilər. Bu üçhissəli model XIX əsrin ortalarına qədər nadir hallarda tətbiq olunurdu, xüsusən o dövrün aşağı təbəqə nümayəndələrinə yalnız fərdi ad və soyad qeyd olunurdu. Həm fərdi ad, həm də soyad şorlarda ənənəvi, şamanizmə aid, yəni onlara məxsus idi – şor dilinin əsasında yaranmışdı, yalnız soyadlara rus dilinə mənsub şəkildələr – “-ov”, “-yev” və “-in” əlavə olunurdu [19, s.32].

Adətən, müşahidələr göstərir ki, antroponimlərin yaranmasında dini motivlər həlledici rol oynayır. Bu, Azərbaycan dilində də belədir. Xüsusən son illər valideynlərin övladlarına “Quran”dan gələn və ya islami müqəddəslərlə bağlı adların qoyulması halları geniş yayılıb.

Müasir şorlara dini ekspansiyanın təsiri nəticəsində yalnız rus-xristian mənşəli fərdi adlar və ata adları ilə müraciət edilir. Vaxtilə şamanizmə bağlı antronimlər, sonradan xristian missionerlərinin təsiri ilə dəyişikliyə məruz qalmışdı. Buna nümunə olaraq aşağıdakı adları göstər-

mək olar: *Tayan – Anisiya, Erke – Yelena, Paş-paraq – Anastasiya, Çelbeçək – Dariya, Yustoqa – Anna, Unaqpay – Nikolay, Qaçor – İoann, Qapıy – Nikolay, Oqqa – Mixail və s.* [19, s.32].

Bir məsələyə də diqqət yetirmək istərdik. Müasir dövr şorların ad və soyadlarına nəzər saldıqda görürük ki, adlar rus mənşəli, soyadların sonluğu – şakilçi rus mənşəli, soyadın kökü isə milli mənşəlidir. *Fedor Stepanoviç Çispiyakov* da bu yolla yaranmışdır. Çispiyak şor dilində *çıs* “tayqa, meşə”, *piyak* isə “kiçik ağa” sözlərindən düzəlib, “tayqanın kiçik ağası” anlamındadır.

Əslində, şor dilinə ruscadan alınmalar tək-cə antroponimik sisteminə deyil, bu dilin bütün sahələrinə öz təsirini göstərmişdir. Şor dilinin söz varlığına ruscanın təsirini araşdıran H.Ş.Akalın bu haqda yazır: “Əvvəllər az sayda rusca sözlərin yer aldığı Şor türkcəsinin söz ehtiyatında zamanla rusca alınma və gəlmə sözlərin sayı artmağa başlamışdır. Bu prosesdə rus dilinin şor türkləri arasında ikinci ünsiyyət dili halına gəlməsinin böyük rolu olmuşdur. Rusların Sibiri işğal etməsi və bölgədə hakimiyyət qurması ilə rus dili aparıcı dili vəziyyətinə gəlmiş, Sovet dövründə isə rus dili rus olmayan xalqlara ünsiyyət vasitəsi olaraq zorla qəbul etdirilmişdir” [1, s.11].

Sovet hakimiyyəti dağılandıqdan sonra qədim şor mədəniyyəti yenidən dirçəlməyə başlamışdır. YUNESKO-nun ölməkdə olan dillərə maraq göstərməsi şor dilinin inkişafına təkan vermişdir. Hazırda bu dilin öyrənilməsi Novokuznetsk Dövlət Pedaqoji İnstitutunda həyata keçirilir.

Şor dilində ilk əsərlər kiril əlifbası ilə yazılsa da, həmin əlifba bu dilin səs özəlliklərini əks etdirən məxsusi işarələri də əhatə edirdi. Şor türklərinin yazılı abidələri XIX əsrdə altay missionerləri tərəfindən yaradılmışdır. İlk dəfə V.V.Radlov 1861-ci ildə şor kəndlərində olmuş, burada şor dilini öyrənib, folklor nümunələrini toplamışdır. XIX əsrin 80-ci illərində digər xristianlar kimi, xristian dini mətnlərin – “Bibliya”nın tərcüməsi ilə başlamışdır. Müqəddəs yazılar İvan Matveyeviç Ştıqəşev (ilk şor yazıçısı) tərəfindən yazıya alınmışdır. Həmin vaxt o, Kazan İlahiyyat seminariyasında təhsil alırdı. Bununla da şor dilinin yazılı ədəbiyyatı başlanmışdır. O, həmçinin yol qeydləri, avtobiografik povest və şeirlər müəllifidir. 1884-cü ildə təhsildəki uğurlarına görə gənc seminaristi

Moskvaya göndərilir. Orada tanış olduğu İoil-lə (Moskva Monastrının rəhbəri və missionant) öz işi, səfərləri haqqında söhbət edir. İoil ona danışdıqlarını qələmə almasını və kitab şəklində çap etməsini tövsiyə edir. Beləliklə, yol qeydlərindən ibarət “Şorun Kiyev, Moskva və ətraf ərazilərə səfəri” (1884), “Şor (Altay) İoan Matveyev Ştıqəşevin peşə məktəbinə qəbul olunması və təhsilini davam etdirməsi” (1885) avtobiografik povest ərsəyə gəlir. Bu əsərlərin hər ikisi rus dilində yazılmışdı. Lakin içində şorca bir şeir yerləşdirilmişdir.

Qayran qada tuğan qarındaşım “Mənim əziz qaradaşım” şeiri şor ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələrindəndir. Qeyd edilən əsərlər rus dilində yazılsa da, milliyyətcə şor tərəfindən yazılıb və şorların düşüncələrini, mənəvi dünyalarını əks etdirir. Ştıqəşev xristian dinindən bəhs edəndə də öz milli keyfiyyətlərini ortaya qoyur. Ruslar kimi “*Boq*” (*Бог*) demir, bir şaman, tanrıçı kimi **Quday** (“*Xuda*”- yaradan) terminini işlədir.

Povestin sonunda yaxın dostunun və doğma qaradaşının ölümündən bəhs edən ağır janrında şorca ilk şeir – bir **sığıt** “ağı” da əlavə etmişdir.

Şor yazılı ədəbiyyatı provaslav məzhəbinin mədhi ilə başlamışdır. Lakin bu, formal səciyyə daşıyırdı. Çünki şor xalqının düşüncəsinə yad idi. Burada xristian geyiminə bürünmüş şaman (tanrıçı) görünür. Tədqiqatçıların fikrincə, bəlkə, elə buna görə də Ştıqəşevin davamçıları olmamışdı [14, s.76].

Müşahidələr göstərir ki, şor yazı dili bir neçə çiçəklənmə, çökmə mərhələsini yaşamışdır. XIX əsrin sonlarından yenə də çökmə mərhələsi başlamışdır. XX əsrin 20-ci illərində xalqların kütləvi savadlanması mərhələsi şor yazı dili və ədəbiyyatının yenidən dirçəlməsinə təkan vermişdir. Bu mərhələdə Fedor Stepanoviç Çispiyakov, Sofron Sergeyeviç Totuş, Stepan Semenoviç Torbokov kimi üç nəhəng yazıçı formalaşmışdı. Fedor Stepanoviç Çispiyakovun ilk şeirlər kitabı olan “Şolban” 1934-cü ildə çap olunmuşdur. Bunun ardınca “Çuleş”, “Tanış” hekayələri və s. əsərlər yazmış, A.S.Puşkinin “Kapitan qızı” əsərini şor dilinə tərcümə etmişdir. O, həmçinin bir sıra dərslük müəllifidir [15].

1939-cu ildə şor ədəbiyyatının bu mərhələsi də Dağlıq Şor Milli rayonunun ləğv edilməsi ilə əlaqədar tənəzzül etdi.

1940-cı ildə ilk şor dilçi alimi Q.F.Babuşkin “Şor nıbıktarı” (“Şor nağılları”) [16] adlı

toplu dərc etmişdir. Kitaba təkcə nağıllar deyil, epik deyimlər də daxil edilmişdir. Görkəmli etnoqraf və folklorşünas alim N.P.Direnkova 1940-cı ildə “Şor folkloru” adlı kitab çap etmişdir. Maraqlıdır ki, XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq, şorlar müxtəlif təzyiqlərə məruz qalaraq, milli kimliklərindən uzaqlaşmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi bir dövrdə onların şifahi xalq ədəbiyyatının toplanılması prosesi geniş vüsət almışdır.

Şorlar təbiətin ruhuna inanıb, çay, göl, dağ allahına sitayiş edir, qayın ağacını müqəddəs hesab edirdilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da yurdu kafirlər tərəfindən talan edilmiş Qazan xan yurd, su, qurd və itə xitab edir.

Qom qomlamım qoma yurdım!...və ya

Çığnam-çığnam qayalardan çıxan su!.. [7, 44].

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Uruz ağacla dərdləşmək üçün düşməndən vaxt istəyir: *“Mərə kafər, aman! Təhrinin birliginə yoqdur güman! Qouñ məni bu ağacla söyləşəlim,* - deyir və ağaca müraciətində:

Məni saña asarlar götürməgil, ağac!

Götürəcəm olursan, yigitligüm səni tutsun, ağac”, - deyə imdad diləyir [7, s. 47].

Bunlar göstərir ki, qədim türk təfəkküründə təbiət insanın arxası və dayaq yeri hesab olunurdu. Bu gün Azərbaycanda çətinə düşən insanların ağaca nəzir deyib parça sarıması, Novruz bayramında səmənələrin niyyət edilib çaya axıdılması və s. kimi adətlər qədim türk mifik təfəkkürünün izləridir.

Bu gün şorlar əsasən Sibirdə yaşayır, çay, göl və dağ Allahına sitayiş edirlər. Onların müqəddəs ağacları ağcaqayındır. Şorlar arasında şamanizm geniş yayılıb. Bu qədim türk xalqı bütün rastlaşdıqları məhrumiyyətlərə baxmayaraq, ata-babadan qalmış adət-ənənələrini yaşatmağa, davam etdirməyə çalışırlar.

XX əsrin əvvəllərində şorlar pravoslav hesab olunsalar da, lakin onlar hələ də tanrıya sitayiş edirlər. Şorlar ovçuluq, balıqçılıq, maldarlıqla məşğul olur, əkinçiliyə yiyələnir, həmçinin milli bayramlarını qeyd edirlər: Çıl pazı- yeni il, Şor Payram -əkinçilik və heyvandarlıqla bağlı bayram, Miltık Bayram – ovçular bayramı və s. Onların bu adətləri şor dilinin şifahi və yazılı ədəbiyyatında əks olunmuşdur.

Bu gün şor folkloru xalqın mənəvi-mədəni birliyini, onların dünyəvi fikirlərini əks etdirir.

Şorlar hesab edirdilər ki, bütün dünya üç sferaya bölünür: cənnət - ali tanrı Ülgenin ərazisi; insanların yaşadığı orta torpaq; pis ruhların məskunlaşdığı yeraltı dünya. Ülgen dünyanı şərin təcəssümü olan qardaşı Erliklə birlikdə yaratdı. Ülgen günəşi, ayı, ulduzları, çayları, səliqəli torpağı, Erlik dağları yaratdı. Ülgen Erliki yeraltı dünyaya sürgün etdi, orada insanın canını alan, xəstəliyə və ölümə səbəb olan ruhlara ömr verirdi. İnsan isə orta yerdə ruhlarla - tayqaların, dağların, çayların, göllərin sahibləri ilə birlikdə yaşadı.

Şorların mənəvi aləmi, kədəri, sevinci, həyat tərzləri onların folklorunda əks olunmuşdur. İlk dəfə XIX əsrdə V.V.Radlov şor şifahi poeziyasını araşdırmış və şor eposundan səkkiz yarıdıcılıq nümunəsi qələmə almışdır. V.V.Radlov informatorlar və onların yeri haqqında məlumat verməyə də, bu əsərlərin əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, şorların öz məkanlarında hələ kənar təsirlərə məruz qalmadıqları dövrdə yazıya alınmışdır [5].

Şor eposunun öyrənilməsi sahəsində elmə böyük töhfə verən alim Nadejda Petrovna Dırenkova olmuşdur. O, 20-30-cu illər ən mahir ifaçılar tərəfindən şor eposunu qələmə almışdır. N.Dırenkova “Şor folkloru” kitabını yazmış və epik deyimlərin səs sistemini əks etdirməyə çalışmışdır (Hələ 1888-ci ildə N.F.Katanov V.V.Radlovun topladığı mətnlər əsasında xüsusi isimlərin əlifba göstəricisini tərtib etmiş, adların rus dilində izahını vermişdir).

Bu mətnlərdə məişət, fantastik, qəhrəmanlıq, ovçuluq, şamanizm və s. mövzular əks olunub. Tədqiqatçı şorlardan topladığı nağıllar, tapmacalar, atalar sözləri, əfsanə və hekayələri oxuculara təqdim etmişdir. Ümumiyyətlə, şorların ənənəvi **şifahi xalq ədəbiyyatı** – dastanlar (eposlar), nağıllar, miflər və atalar sözləri ilə zəngindir.

Babatürk Semi “*Şor Türklerinin Atasözleri*” adlı məqaləsində şorların istifadə etdikləri atalar sözlərini Türkiyə Türkcəsi ilə müqayisə etmişdir. Həmin atalar sözlərinin bəziləri müasir Azərbaycan dili ilə də ortaqlıq təşkil edir.

Biz də şorların linqvo-psixoloji və etnokulturoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bəzi atalar sözlərini Azərbaycan dili ilə müqayisə etdik:

Çaqşı atka kəmçi salbançe çoruğın pilbesin, çaqşı erdi kaniqtıra erbektebençe çozuğın

pilbessiy.^{*} “Yaxşı ata qamçı vurmadan necə qaçdığını bilməzsən, yaxşı kişinin xarakterini onunla istehza ilə (kobud) danışmadan bilməzsən”. Əgər şorların fikrincə, atın yaxşılığı qam-

çı vurulandan sonra bilinirsə, azərbaycanlılara görə, “Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz”.

Aşağıdakı nümunələr də şor və Azərbaycan türkləri arasında uyğun təşkil edən, ortaq atalar sözləridir:

Şor dili	Azərbaycan dili
Aarın tutçaq kiji padırbaştarın çalğar (“ <i>Arı saxlayan adam barmağın yalayar</i> ”)	Bal tutan barmaq yalar
İştegen kiji tişter, odurğan kiji oyda ajar. (“ <i>Çalışan adam yemək yeyər, oturan adam xəyalında qalar</i> ”)	"Halva-halva" deməklə ağız şirin olmaz
İştezen tişterziñ (“İşləsən, dişləyərsən”)	İşləməyən dişləməz
Qaraq qortuq, kol matır. (“Göz qorxaq, el cəsur”)	Göz namərddir; qorxudar.
Aqsı köygen übürüp ijer. (“Ağzı yanan üfləyib içər”)	Sütdən ağzı yanan qatığı üfləyə-üfləyə içər.
Alıqdıñ tilin içeze le piler. (“Ağılsızın dilini anası bilər”)	Lalın dilin anası bilər
Qolınma pererziñ, azaqpa alarziñ. (“Əlinlə verirsən, ayakla alırsan”)	Əlinlə verib ayağınla axtarırsan
Köpke kınzañ, çaqşını körbessiy. (“Çox istəsən, yaxşını görməzsən”)	Çox istəyən azdan da olar.
Aytqan sös aylanmas (“Deyilən söz qayıtmaz”)	Çıxan söz geri dönməz
Çaqşı polza paydañ, çabal polza çoqtañ. “Yaxşı olsa, varlıdan, pis olsa yoxsuldan”	Yaxşı olsa xanımdan, pis olsa kənizdən; Yaxşı olsa, Allahdan, pis olsa şeytandadır
At kiştejip tanıjar, kiji erbektejip tanıjar. “At kişnəyib tanınar, insan danışib tanınar”	Heyvan iyləşməklə, insan dilləşməklə
Pir eski nançı iygi naa nançıdañ artıq. “Bir köhnə dost iki yeni dostdan artıqdır”	Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi
Qazaqpa çaqşı pol, nanında malta pol. “Rus ilə yaxşı ol, amma yanında balta olsun”	İtə umudlu ol, ağacını yerə qoyma <i>Erməniyə qardaş de, baltanı yerə qoyma</i>

Nümunə verdiyimiz atalar sözü həm şor, həm də Azərbaycan dilində eyni anlam daşıyır, bunların bəziləri isə həm semantik, həm də

leksik baxımdan yaxınlıq təşkil edir, bəziləri isə cüzi fonetik və ya leksik fərqlə eyni məzmunu əks etdirir.

Nəticə / Conclusion

Bildiyimiz kimi, ana dili və həmin dildə yazılı abidələrin, folklor nümunələrinin mövcudluğu bir xalqın yaşaması üçün önəmli faktır. Şor türklərinə aid şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri qədim türk mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, dilinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrümüzdə şor dili təhlükə altında hesab olunur, çünki istifadəçi azlığı dili yox olmağa qarşı daha həssas vəziyyətə salır. Qloballaşma, urbanizasiya və dominant dillər dil təhlükəsinin əsas sürətləndirici amillərindəndir.¹

Şor türkləri öz dillərini qoruya bilərlər, lakin dili canlandırmaq üçün icmanın, təhsilin və hökumətin dəstəyi ilə həyata keçirilən məqsədyönlü səylər tələb olunur. Həmçinin gənc nəsillər bu dildə danışmağa həvəsləndirilməli və onu təhsil sistemində inteqrasiya etmək kimi tədbirlər görülməlidir.

Nəticələr göstərir ki, dil itkisi ciddi sosial-mədəni nəticələrə gətirib çıxarır; xüsusilə də mədəni kimlik və irsin zəifləməsinə səbəb olur.

¹ **Qeyd:** şor dilində müqayisəyə cəlb etdiyimiz atalar sözləri aşağıdakı mənbədən götürülmüşdür: Babatürk, Semih
www.phil-art.journal.az

(2022). Şor Türklərinin Atasözleri. Dil Araşdırmaları, 31: 197- 214. /
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2638845>

Ədəbiyyat / References

1. Akalın Ş. H. Şor Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Ödünçlemeler ve Alıntılar Üzerine. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. 2001.
2. Babatürk S. Şor Türkçesi. Doktora Tezi. KTMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2016
3. Babatürk S. Şor Türklerinin Atasözleri. Dil Araştırmaları, 2022; 31: 197- 214. / <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2638845>
4. <http://tili.tadarlar.ru/uchebnaya/shorski-alfavit>
5. <https://arcticmegapedia.com/blog/2020/12/06/%D1%84%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D1%80-%D1%88%D0%BE%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%B2/>
6. Kazımov İ. Şor türkləri və onların dili. Kredo, 18 may 2020-ci il.
7. Kitabı-Dədə Qorqud.F.Zeynalov, S.Əlizadə.Yazıçı, 1988.
8. Tannagaşeva N.; Kurpeşko N.; Akalın, Ş. H. Şor Sözlüğü. Adana: Türkoloji Araştırmaları. 1995.
9. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969. – с.329
10. Борина, Л.С. Формирование этнического самосознания шорцев, вторая половина XIX-XX вв. тема диссертации и автореферата .2003
11. Дырэнкова Н.П. Шорский фольклор. Изд. АНССР, 1940.
12. Зыкин А. В. Развитие культуры и этнического самосознания шорцев в XX веке./ <file:///C:/Users/User/Desktop/DOWNLOADS/razvitie-kultury-i-etnicheskogo-samosoznaniya-shortsev-v-xx-veke.pdf>
13. Kurpeşko N.N.Şorfolkloru /https://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_2/kurpesko.pdf
14. Косточагов Г.В. Художественная литература шорского народа. Тюркология №1, 2016, s.76/ <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2434377>
15. Чиспияков Э. Ф. Учебник шорского языка: Пособие для преподавателей и студентов. — Кемеровское кн. изд-во,1992. –318 с.
16. Шорские героические сказания. Москва. Новосибирск.Наука, 1998, -463 с.
17. Шорский язык. <https://minlang.iling-ran.ru/lang/shorskiy-yazyk>
18. Шорский язык/ <https://lingsib.iea.ras.ru/ru/languages/shor.shtml>
19. Язык и регионы: Социокультурное Пространство Юга Кузбасса. Новокузнецк – Красноярск 2020. Том 2.

Язык и культурное наследие шорских тюрков

Эльнара Алиева

Резюме: Изучение языка, литературы и культуры малочисленных тюркских народов является одной из актуальных задач современной тюркологии. В наше время шорский язык внесён в список ЮНЕСКО «языков, находящихся под угрозой исчезновения». Упадок шорского языка связан с глубокими политическими причинами. Пережив трудную историю, шоры в XXI веке стремятся сохранить свой язык и культурное наследие, устанавливая связи друг с другом преимущественно через социальные сети, распространяя услышанное и запомненное от предков, стараясь изучать свои родовые корни. В данной статье рассматривается историческое прошлое шоров – одного из малочисленных тюркских народов, проживающих в юго-западной Сибири, исследуются их этнокультурные и лингвистические особенности, а также языковая политика, проводимая в отношении шорского народа.

Ключевые слова: шорские тюрки, вымирающий язык, фольклор, тюркология